

Lőrincz József

Eszmetörténetileg determinált műértelmezés

(József Attila: *A Dunánál*)

Tanterveink szerint az irodalomtanítás egyik legfontosabb feladata a műértelmező készség fejlesztése. A legtöbbször történeti olvasatra törekszünk, mert a tanulmányozott művek nagy része a közel-, esetleg a távolmúltban keletkezett, vagy a múlt eseményeit eleveníti fel, idézi meg. Az értelmezés folyamán figyelembe kell vennünk a mű születése korának irodalmi, művészeti kánonját, az író, költő életének, pályájának alakulását és nem utolsósorban a mű keletkezésének történelmi-társadalmi, eszmetörténeti körülményeit.

A hermeneutika nem zárja ki, sőt, a teljesebb, találóbb értelmezés érdekében ajánlja a fent említett művön kívüli tényezők figyelembe vételét. Hisz ezek az alkotás folyamán nagy batással vannak a születendő műre, legtöbbször alapvetően meghatározóak azt.

Alábbi, nem annyira módszertani, mint inkább filológiai jellegű kísérletem is azt bizonyítja, hogy a műértelmezéshez annyira szükséges empátiát segítheti a mű születése korának eszmetörténeti ismerete is.

„Én történelmet látok a világban, és meg akarom mégis érteni,
hogy tudatosan felhasználhassam.
Ezt a megértő működést nevezem dialektikának.”¹

József Attila, a XX. századi magyar irodalom jeles képviselője pályája folyamán eljutott a proletárköltészettől az egész magyarságot érintő, sőt ennél egyetemesebb, összemberi kérdések taglalásáig. „A mindenséggel mérd magad” volt a jelszava, és nagy létértelmező költeményeiben, ismeretelméleti töprengéseiben az egész világot, a mindenséget idézi meg érvényes következtetések levonása érdekében. Ezt teszi *A Dunánál* című versében is. A végtelen idő tényeit, a mikrokozmosz, a lélekmély legrejtettebb titkait faggatja, feleletet keresve arra a kérdésre: Milyen esélye van korában az egyénnek, a magyarságnak, a Duna menti népeknek a megmaradásra, a boldogulásra?

A költeményt 1936 tavaszán írta alkalmi versként, de valószínű, hogy a benne megfogalmazott gondolatokat hosszú időn át érlelte.² 1936 könyvhetére József Attila lapja, a *Szép Szó* különszámot jelentetett meg *Mai magyarok régi magyarokról* címmel. Ez kultúrtörténeti tanulmányokat tartalmazott Babbitstól, Móricztól, Kassák Lajostól,

---

¹ József Attila: Történelem és dialektika. In *Költészet és nemzet*. Budapest, 1989, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 90. o.

² Vö. Lengyel András: Brichta Cézár, József Attila és „A Dunánál”. In *József Attila útjain*. Szerkesztette: Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit. Budapest, 1980, Kossuth, 305–312. o.

Vámbéry Rusztemtól, Fejtő Ferenctől, Hevesi Andrástól. Az írásokat nem szerkesztői előszó, hanem egy József Attila-vers, *A Dunánál* vezette be. Németh Andor szerint Attilát lázba hozta „a társadalmi megrendelés”, érezte, hogy nagy verset, a korszak lelkét kifejező verset várnak tőle. Az eredmény mutatja, hogy a betegnek tudott költő milyen szellemi teljesítményre volt még képes: egyik legjobb, legtöbbet emlegetett versét írta meg.

A költemény megértéséhez tudnunk kell, hogy József Attilát, a nagy proletárváltót 1933–34-től „lehagyták” a pármunkából, valószínűleg összeférhetetlensége és egyre súlyosbodó idegbaja miatt: a pszichoanalitikus kezeléseken kibeszélhette volna a konspiratív pártmunka titkait. Nem utolsósorban okozta mellőzését az, hogy előadásaiban, elméleti munkáiban, verseiben – a világ teljesebb megértése érdekében – ötvözni próbálta a marxizmust a freudizmussal. Ez azonban súlyos hibának számított egyes szektásan gondolkodó marxista-kommunista vezetők szemében. Így fordult a (lelki) válságba került költő a proletársorstól a magyarság, az európai népek egyetemesebb jellegű gondjai felé.

A harmincas évek közepétől, a fasizmus térhódítása idején egyre inkább a humánus, a népek együttélése ügyét próbálta szolgálni az antifasiszta egységfront-politika szellemében. Látva, hogy nemcsak magánélete, hanem az emberiség sorsa sem szerencsésen alakul, egyre gyakrabban tiltakozott az Európában és hazájában mindinkább erősödő fasizmus embertelensége, jogtipró volta ellen. „Ki tilthatja meg, hogy elmondjam” – kezdi a *Levegőt!* című versét, majd így fakad ki: „Oh, én nem így képzeltem el a rendet.” *A Dunánál* című vers az elképzelt, remélt, vágyott Rend, a jövő egyik megfogalmazása.

A költő e művében a marxizmus, a freudizmus, a jungi elmélet, az egzisztencializmus elveinek, eszméinek bevonásával keres választ a magyarság, az európai népek már jelzett sorskérdéseire.

A századelőn a magyar értelmiségre, a baloldali értelmiségre is³ nagy hatással volt Sigmund Freud (1856–1939) *tudattalan-elmélete*⁴, amely az addig ismert külső világ mellett egy másik, végtelen, igen gazdag világot tárt fel, a lélekmély univerzumát. Szerinte a tudattalant a lélekmély olyan elfojtott, elfelejtettnek vélt elemei képezik, amelyeket a tudat nem képes ellenőrizni, amelyek bármikor felszínre törhetnek, és nem várt módon befolyásolhatják a személy életét, viselkedését. Ezt az elméletet fejlesztette tovább Carl Gustav Jung (1875–1961), Freud tanítványa, aki azt állította, hogy a tudattalan nemcsak a személy által átélt, tapasztalt személyes elemeket (*individuális tudattalan*) tartalmazza, hanem közös elemeket is (*kollektív tudattalan*), amelyeket az egyén elődeitől örökölt sejtjeiben, génjeiben, s *amely az elődök tapasztalatait örökíti át nemzedékről nemzedékre*. Habár a marxizmus, a materializmus tagadták annak lehető-

---

³ Vö. Szabolcsi Miklós: Bevezetés. In *József Attila és a Szép Szó*. Szerkesztette Hegyi Béla, Tarján Magda. Budapest, 1987, Lapkiadó Vállalat, 13. o.

„Az akkori szellemi baloldalnak jellemző módon erős a lélektani érdeklődése is; a pszichoanalízis egyik fő témája.”

⁴ Sigmund Freud: *Pszichoanalízis*. Bukarest, 1977, Kriterion.

ségét, hogy bizonyos lelki tartalmak genetikailag örökölhetőek lennének, ma már, a klónozás tényének közismertté válása korábban elfogadhatónak érezzük, hogy egy sejt, amelyből egy személy, egyed a maga teljességében újrateremthető – lelki tartalmakat örökít át. Jung szerint a közös tudattalan *ősképek*, *összimbólumok*, úgynevezett *archetípusok* formájában nyilvánul meg a különböző kultúrákban. Az emberiség őslélményei élnek tovább bennük, ősmódként jelentkeznek életünkben, viselkedésünkben és a mindezt tükröző irodalomban.⁵ Az archetípusok rendszerének feltárása, amint azt Jung nem egy példával bizonyította, igen hasznos lehet az irodalmi alkotások megközelítésében. Ezzel kísérletezem most a jelzett József Attila-mű értelmezése folyamán.

Feltevődik a kérdés, hogy a közös tudattalan, az ősképek, archetípusok elméletét József Attila ismerte-e, ismerhette-e. Bizonyára igen, mert már 1913-ban pszichoanalitikus csoport jött létre Budapesten Ferenczy Sándor Freud-tanítvány vezetésével (aki már 1908-tól vezetett pszichoanalitikus kezelést Magyarországon), s ugyancsak Budapesten 1918-ban pszichoanalitikus kongresszust tartottak. Freud elméletének hívei voltak Ignatus Hugó, Kosztolányi, Nagy Lajos, Babits, Kassák Lajos, Krúdy Gyula s még sokan. József Attila a freudizmusnak kiváló ismerője volt, és igen alapos lélektani műveltsége lehetett. Németh Andor szerint egyik analitikusának ő dolgozta át a jegyzeteit – saját gondolataival megtoldva – kétkötetes pszichológiai sikerkönyvvé.⁶ Éveken keresztül (1930-tól) pszichoanalitikus kezelésre járt dr. Rapaport Samuhoz⁷, majd Gyömrői Edithhez és Kozmutza Flóriához; mindannyiukhoz bensőséges viszony fűzte, lehetetlen, hogy körükben ne esett volna szó többször is Jung újításáról, a közös tudattalannal, az archetípusokról. Ezt az elméletét ugyanis a neves pszichológus a tízes évek közepétől többször is kifejtette. Indokoltnak érzem tehát a vers ilyen irányú megközelítését.

Hogy milyen nagy fontosságot tulajdonított a költő verse üzenetének, mutatja annak műfaja, az ókor óta annyi nagy szerző és mű felszentelte *óda*, valamint az igényes, jambikus verselés is. A tárgyias-intellektuális költői magatartás szellemében a mű az objektív környezet leírásából, észleléseiből bont ki személyes jellegű reflexiókat, gondolatokat. A költői alaphelyzet a Duna-parton ülő és szemlélődő költő képét rögzíti: „A rakodópart alsó kövén ültem,/néztem, hogy úszik el a dinnyehéj”. Töpreng, működni kezd a tudatalattijából feltörő *víz archetípus*. A folyó, a víz Jung szerint⁸ és David Fontana, Jung elméletének továbbgondolója szerint is⁹, az őselem, az élet mag: az állandóság és az örök változás szimbóluma. Rejtelmes, mint maga a végzet: „Míntha szívemből folyt volna tova,/zavaros, bölcs, és nagy volt a Duna”. Sajátos József Attila-i költői eljárást figyelhetünk itt meg, egyén és külvilág egybe-

---

⁵ Carl Gustav Jung: A kollektív tudattalan archetípusairól. In *Mélysegeink ösvényein*. Budapest, 1993, Gondolat, 52. o.

⁶ Németh Andor: *József Attiláról*. Budapest, 1989, Gondolat, 85. o.

⁷ Németh: i. m. 451. o.

⁸ Carl Gustav Jung: *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyermekről*. Budapest, 1995, Kossuth, 36. o.

⁹ David Fontana: *A szimbólumok titkos világa*. Budapest, 1995, Tercium, 112. o.

tűnését, egybeolvadását. Így sikerül érzékeltetnie a szubjektumnak a világban, a mindenségben való feloldódása élményét, mikro- és makrovilág egybenövesztése által teremt sajátos, komplex versvilágot.

Tér- és időkoordináták metszéspontjában ül a költő, résztvevőként és megfigyelőként egyaránt. A víz egyszerre a térség (Duna-medence) és az idő szimbóluma is, a történelemé: „egykedvű, örök eső módra hullt,/szüntelenül, mi tarka volt, a múlt”.

A vers mélystruktúrájában észrevehetően működik az *apa*, *anya*, *gyermek archetípus*¹⁰. A második szakaszt olvasva képzeletünkben egy izmos, hatalmas, mitikus férfialak jelenik/jelene meg, *az apa*, aki mindig a munka nehezét végzi („reszel, kalapál, vályogot vet, ás”), és a gyöngéd, dolgos *anya*: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt/s mosta a város minden szennyését”. Mindkét kép megfelel annak a sajátos anya/apa imágónak, amelyek a jungi rendszer fontos összetevői. Így mosódnak egybe a valóság elemei a költő (*gyermek*) képzetével és az összbólumokkal: „És mint a termékeny,/másra gondoló anyának ölen/a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen/és nevetgéltek a habok felém”. Sajátos módon ötvöződik itt a víz archetípus és az anya archetípus, a realizáció: víz–anya.¹¹

Tér- és időbeli asszociációkat ötvöznek a vers-triptichon első részének utolsó sorai, mintegy előkészítik a második részt, a végtelen időben az ősökkel együtt létező költő képzetét: „Az idő áráján úgy remegtek ők,/mint sírköves, dülöngő temetők”.

A második számozott verselem az idő viszonylagosságát érzékelteti, hogy minden, ez a bensőséges pillanat is egyszeri és örök. A versben megszűnnek az időhatárok, a jungi közös tudattalan-elmélet érzékletes, hangulatos, rendkívül találó megfogalmazása a következő három szakasz:

„Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit százezer ős szemlélget velem.

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
ölte, ölelte, tették, amit kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Enyém a múlt és övék a jelen.
Verset írunk – ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.”

---

¹⁰ Carl Gustav Jung: *Gondolatok az apáról...* 35–89. o.

¹¹ Jung: i. m. 36. o.

Vagyis a költő génjeiben hordja a százezer éven keresztül százezer óstól örökölt közös tudattaláni elemeket, tapasztalatokat, amelyek segítik a jelent értelmezni, jövőt tervezni. „Képzeld el, hogy valamilyen történelmi problémával foglalkozunk. Ha rendelkezésre állna ötszáz év, meg tudnám oldani. De elvégre bennem él egy »férfi«, aki egymillió éves, ő talán meg tudja világítani ezt a metafizikai problémát. Ha ezeket a dolgokat elébe tárjuk a tudattalannak, ha olyan látószöveget kapunk, amely megfelel »az öregembernek«, minden rendben van” – vélekedik Jung.¹² Úgy érzem, a két szöveg lényegi egybeesése nyilvánvaló.

A vers harmadik kompozíciós eleme újraötvözése az apa, anya, gyerek archetípusnak a közös tudattalan-elmélettel. A költő szülei, származása által próbálja meghatározni önmagát, de a konkrétumból hamar átlendül az archetípusok világába: „Anyám kún volt, az apám félig székely,/félig román, vagy tán egészen az./Anyám szájából édes volt az étel,/apám szájából szép volt az igaz.” A harmadik, negyedik sorban nyilvánvaló az anya és apa archetípus jelentkezése, főleg az apa imágó¹³ esetében feltűnő a változás, József Áron alakja az atya archetípushoz méltóan, idealizáltan jelentkezik. Ahogy Jung megállapítja: „Minden egyszeri apa mögött ott áll az atya örök képe, és a személyes anya mulékony, átmeneti jelensége mögött az anyának egyenesen mágikus alakja húzódik meg. A kollektív léleknek ezek az arche-típusai, amelyeknek a hatalmát a művészet halhatatlan alkotásaiban... magasztalták.”¹⁴

A vers létértelmezésének megértő, igazságot kimondó része szerint: az egyén magában hordja őseit, az egész múltat és az ebből következő kötelességeit. Újra a jungi közös tudatalatti elmélet zseniális költői megfogalmazása következik. Sokszor, sok-féleképpen próbálták értelmezni ezeket a sorokat, volt, aki a buddhizmust hívta segítségül.¹⁵ Én úgy érzem, az általam javasolt megközelítés szerencsésebb, inkább érthetővé teszi a nemegyszer abszurdnak tűnő sorokat:

„Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az összejtig vagyok minden ős –
az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogan,
s apám, anyám maga is ketté oszlik
s én lelkes Eggyé így szaporodom!

---

¹² Carl Gustav Jung: *Gondolatok a természetéről*. Budapest, 1998, Kossuth, 13–14. o.

¹³ „Az imágó a szülők hatásaiból és a gyerek sajátos reakcióiból keletkezik.”

Carl Gustav Jung: *Gondolatok az apáról...* 24. o.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Vö. Balogh László: *József Attila*. Budapest, 1969, Gondolat, 180–181. o.

Különbösen nem egy hasonlóság figyelhető meg a buddhizmus és a jungi elmélet között.

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e múltnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!”

A költői képzelet tehát az egész mindenséget próbálta befogni, hogy érvényes következtetést vonjon le egyén és közösség sorsát illetően. Ezt sajátos módon oldotta meg: sikerült érzékeltetnie a történelemnek az egyéni sorsban, a biológikumban, a közös tudattalanban való folytonosságát. Következtetése: a Duna hullámai nemcsak közös vizet, hanem közös időt, történelmet is hömpölyögtetnek. Jövőnk ígéretesebbé csak azáltal válhat – figyelmeztet a költő –, ha a Duna menti népek meghallgatva a nagy folyam üzenetét együtt vallják:

„rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés”.

Kitörülhetetlen mene tekelként kell élnie bennünk ma is e tudatnak. Csak így szabadulhatunk meg az egyéni sorsként is kódolt Duna menti fátyumtól: hibáinkat kinőve, a széthúzás, a háborúság, a másik fél kijátszása attitűdjét feledve. Ámbár Jung szerint mi, egyes emberek hiába próbáljuk kiküszöbölni elődeink, őseink hibáit, életünk megállíthatatlanul sodródik e hibák mélybe vonó, megsemmisítő Szküllája és Kharübdisze felé.¹⁶

Vajon ez lenne a sorsa a Duna menti népeknek is?!

Amint említettem, ennek a műnek számtalan értelmezése látott napvilágot – eléggé eltérő értelmezések. Volt, aki a buddhizmust, a lélekvándorlás tanát hívta segítségül, volt, aki a marxizmust. Tverdota György, József Attila költészetének, életműveinek egyik legavatottabb kutatója nemrég megjelent könyvében habár beszél e vers kapcsán „kollektív emlékezésről”, „közös tudásról”¹⁷, nem említi Jung elméletét, csak megjegyzi: „az óda gondolatmenete az emlékezés működésére épül”¹⁸. Az én értelmezésem és a Tverdota-értelmezés között az a lényegi eltérés, hogy amíg ő az emlékezést mint tudatos tevékenységet tartja nemzedékeket összekötő kapocsnak, addig én a közös tudattalan működését. Ebben áll értelmezésem újszerűsége.

Örülnék, ha sikerült volna meggyőzőm olvasóimat állításom létjogosultságáról – és egyúttal az eszmetörténetileg determinált műértelmezés hasznáról is.

---

¹⁶ Jung: *Gondolatok az apáról...* 16. o.

¹⁷ Tverdota György: *József Attila*. Budapest, 1999, Korona, 165–166. o.

¹⁸ Tverdota: i. m. 168. o.